

Ewa Dereń

Opis a opowiadanie : typowe słownictwo szkolnych form wypowiedzi

Nauczyciel i Szkoła 3-4 (28-29), 145-159

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Opis a opowiadanie – typowe słownictwo szkolnych form wypowiedzi

Opis i opowiadanie to podstawowe szkolne formy wypowiedzi, które zaczyna się kształcić już w młodszych klasach szkoły podstawowej, aby rozwinąć i do-skonalić je w gimnazjum i częściowo w liceum. Bogacenie słownika ucznia i zasobu jego pojęć służy ścisłości wyrażania myśli, a to z kolei – rozwijaniu ogólnej sprawności językowej dzieci. Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne w młodszych klasach dostarczają uczniom zwrotów i wyrazów podstawowych, w klasach starszych natomiast poszerzają zakres zastosowania wyrazów już znanych i rozszerzają zasób leksykalny o wyrazy nowe, a także wyrazy bliskoznaczne – pozwala to wzbogacać wypowiedzi i dostosowywać je do każdej sytuacji.

W dotychczasowym piśmiennictwie na temat szkolnych form wypowiedzi brak jest obszernego materiału przykładowego w zakresie leksyki i frazeologii. Niektórzy autorzy – np. Edward Polański i Krystyna Orłowa oraz Michał Kuziak i Sławomir Rzepczyński – dokonują już próby zestawiania takich wyrazów¹. Celem niniejszego artykułu jest – obok charakterystyki typowej leksyki omawianych form wypowiedzi i jej skonfrontowania – dostarczyć nauczycielowi stosunkowo pełną listę materiału słownikowego, jakim może się on posłużyć podczas ćwiczeń. Zanim jednak przedstawię ten materiał, dokonam krótkiego omówienia obu form wypowiedzi, zwłaszcza zaś wskażę różnicę między nimi, która pociąga za sobą konsekwencje dydaktyczne.

Opis

Opis jest formą wypowiedzi, która służy prezentacji rzeczywistości ujmowanej przede wszystkim poprzez zmysły. Opowiadający zdaje relację z tego, co widzi, co czuje lub czego dotyka. W literaturze pięknej opis uznawany jest za podstawowy, oprócz opowiadania, składnik narracji. W praktyce szkolnej natomiast jest on samodzielną formą wypowiedzi, która ma kilka odmian. Zazwyczaj dzieli się go ze względu na temat. Janina Malendowicz wyróżnia: opis postaci, przedmiotu, zjawiska, sytuacji i krajobrazu².

¹ E. Polański, K. Orłowa, *Kształcenie językowe w klasach 4–8. Poradnik metodyczny*, Warszawa 1995, s. 32–78; M. Kuziak, S. Rzepczyński, *Jak pisać?*, Bielsko-Biała 2002, s. 14–40, 51–52.

² J. Malendowicz, *Ćwiczenia słownikowe w klasach V–VIII*, Warszawa 1967, s. 84.

W nowszych opracowaniach podział ten wygląda nieco inaczej: opis przedmiotu, wnętrza, krajobrazu i zjawiska przyrody, postaci, przeżyć wewnętrznych, obrazu³.

W literaturze przedmiotu spotyka się także inne podziały. Józef Bar klasyfikuje opisy według dwóch kryteriów⁴:

1. ze względu na środki językowo-stylistyczne: opis rzeczowy (ściśły), opis poetycki (artystyczny);
2. z uwagi na przedmiot opisu: opis osób (zewnętrzny i psychologiczny), opis sytuacji.

Maria Nagajowa z kolei zajmuje się opisem jako dłuższą formą wypowiedzi stosowaną w szkole. Jej zdaniem, „cechy szkolnego opisu są tożsame z cechami opisu literackiego, takie same są również odmiany tej formy. Do jednej odmiany należą opisy przedmiotów i krajobrazu, w teorii literatury objęte nazwą opisów tła, do drugiej – opisy osób i ich przeżyć wewnętrznych, do trzeciej – opisy sytuacji, znacznie różniące się od dwóch poprzednich odmian”⁵.

Bez względu na to, jaki podział opisu wybierzemy, do jego wykonania powinniśmy zebrać jak najwięcej informacji o tym, co zmierzamy opisać. Jak piszą E. Polański i K. Orłowa, „aby uczeń mógł coś trafnie opisać, musi nabyć umiejętność rozpoznawania kształtu, wielkości, koloru, materiału, zapachu (np. kwiatów), faktury (np. szorstkość powierzchni, puszystość materiału), dźwięku (np. śpiew ptaków)”⁶. Jest to dla ucznia zadanie trudne zwłaszcza wtedy, gdy opis dotyczy nie przedmiotów podręcznych, dobrze znanych czy aktualnie obserwowanych, lecz wymaga przywoływania ich obrazów z pamięci. Opisujący powinien przekazywać informacje na tyle konkretne, aby słuchający mógł rozpoznać dany przedmiot i odróżnić go od innych. W tym celu musi dobrze zastanowić się nad doбором wyrazów i określić, używać trafnych porównań i właściwych epitetów. Dlatego tak istotne jest wzbogacanie i precyzowanie słownictwa ucznia już od najmłodszych klas szkoły podstawowej.

W szkole podstawowej i gimnazjum opis traktuje się jako samodzielną formę wypowiedzi, ale może on też wchodzić w skład charakterystyki, a zwłaszcza opowiadania. Ćwicząc opis, należy uświadomić uczniom różnicę gatunkową między tymi formami wypowiedzi, ma ona bowiem zasadniczy wpływ na dobór właściwego dla każdej z nich słownictwa.

³ M. Kuźniak, S. Rzepczyński, op. cit., s. 11.

⁴ J. Bar, *Formy wypowiedzi w programie języka polskiego szkoły podstawowej i średniej*, Opole 1978, s. 39–49.

⁵ M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w kl. V–VII szkoły podstawowej*, Warszawa 1977, s. 155–156.

⁶ E. Polański, K. Orłowa, op. cit., s. 61–62.

Opowiadanie

Opowiadanie jako formę nauczaną w szkole definiują m.in. E. Polański i K. Orłowa. Według nich opowiadanie jest formą wypowiedzi narracyjnej, która przedstawia uporządkowany czasowo ciąg zdarzeń. Jej cechą charakterystyczną jest gramatyczna forma czasu przeszłego, określająca dystans czasowy między momentem formułowania wypowiedzi a opowiadanymi zdarzeniami, jak również podkreślanie za pomocą odpowiednich środków gramatycznych i leksykalnych następstwa czasowego przedstawionych zjawisk oraz związków przyczynowych⁷.

W szkole podstawowej i gimnazjum kształci się dwie odmiany tej formy wypowiedzi:

- opowiadanie odtwórcze – odtwarzające przebieg zdarzeń przedstawionych w wypowiedzi cudzej bądź snute na podstawie lektury, filmu czy przedstawienia teatralnego;
- opowiadanie twórcze – oparte na doświadczeniu autora bądź jego fantazji lub na lekturze, filmie bądź przedstawieniu teatralnym;
- opowiadanie twórcze i odtwórcze z użyciem dialogu.

Istotę opowiadania stanowi akcja, toteż najważniejszym punktem w pracy nad opowiadaniem jest, poza redagowaniem wiążących się ze sobą zdań, wskazanie na środki stylistyczne, jakie mogą akcję ożywić, zwłaszcza że opowiadanie jako forma wypowiedzi zakłada istnienie odbiorcy – słuchacza.

Uświadczenie sobie cech gatunkowych opowiadania jest niezbędne do właściwego zaprojektowania ćwiczeń doskonalących tę formę wypowiedzi. Nie wystarczy do tego słownictwo obejmujące jedynie nazwy czynności, osób, przedmiotów i stosunków czasowych. Niezbędne staje się słownictwo określające również sposób odbywania się czynności (np. *szybko, starannie*) oraz miejsce zdarzeń (np. *w zagajniku, na rogu ulicy*). Obok charakterystycznych dla opowiadania czasowników równie ważne okazują się zatem przysłówki i wyrażenia przyimkowe.

Większość definicji opowiadania akcentuje charakterystyczną dla niego gramatyczną formę czasu przeszłego, jako że czasowniki dokonane dynamizują akcję i zapewniają jej tempo. Niemniej jednak nieraz warto posłużyć się czasem teraźniejszym, gdyż taki zabieg zbliża akcję do czytelnika, zmniejsza dystans pomiędzy nim a światem opisywanych zdarzeń (np. *Popchnął drzwi i szybko wyszedł do ogrodu, w którym pozostawił dziecko. Spojrzał między drzewa i... oczom nie wierzy*). Należy też zwrócić uwagę uczniów, że czasowniki w opowiadaniu mogą również charakteryzować postawy bohaterów i informować o ich cechach (np. *szedł, kpił, żalił się, maskował się*).

⁷ Ibid., s. 32.

Opis a opowiadanie – różnice

W literaturze przedmiotu najczęściej zwykło się przywoływać rozróżnienie dokonane przez Karolinę Pojawską, która charakteryzuje opowiadanie jako przedstawienie pewnych wydarzeń w czasie, natomiast opis jako ukazanie rzeczy lub zjawisk w przestrzeni; w opisie ponadto musi wystąpić znaczące zgrupowanie cech opisywanego obiektu⁸.

Wpływ owej różnicy na zasób leksykalny obu form jest następujący: do redagowania opisu wykorzystuje się słownictwo statyczne, tj. rzeczowniki i przymiotniki, a z czasowników te, które oznaczają stany rzeczy (np. *jest, leży, znajduje się, zwiisa*); opowiadanie zaś wymaga słownictwa dynamicznego, tzn. przede wszystkim czasowników.

Autorzy nowszych prac dopisują do tego rozróżnienia kilka nowych punktów. Bożena Witosz podaje na przykład takie różnice (wybrane tu jako istotne dla opisu i opowiadania jako form szkolnych), jak:

- opowiadanie cechuje się dynamizmem w przedstawianiu zdarzeń; opis charakteryzuje się statycznością;
- w opowiadaniu zachodzi zależność przyczynowo-skutkowa między przedstawianymi faktami; brak takiej zależności w tekście opisowym;
- w opowiadaniu dominuje porządek chronologiczny; w opisie – przestrzenny;
- opowiadanie opiera się na formach czasu przeszłego; opis – teraźniejszego;
- opowiadanie i opis dysponują różnymi tekstowymi wykładnikami spójności: dla opowiadania typowe są aktualizatory temporalne: *następnie, przedtem, potem*; dla opisu – aktualizatory przestrzenne: *przed, za, pod*;
- minimalną samodzielną jednostką opisu może być jedno zdanie, natomiast jednostka opowiadania musi się składać z co najmniej dwu wypowiedzeń⁹.

B. Witosz jest przekonana, że – wbrew propozycjom zrównania opisu i opowiadania wysuwany przez niektórych autorów – są to dwa odmienne typy tekstów, które, pomimo spełniania nieraz podobnych funkcji komunikacyjnych, prezentują różny sposób organizowania całości wypowiedzi.

Gromadzenie słownictwa

Pracę z każdą ze szkolnych form wypowiedzi należy poprzedzić zgromadzeniem właściwego dla niej słownictwa. Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne powinny dostarczyć uczniom potrzebnych wyrażen i zwrotów oraz bogacić ich słownictwo nie tylko pod względem ilościowym, ale także jakościowym, poprzez uściślanie lub poszerzanie zakresu wyrażen już znanych.

⁸ K. Pojawską, *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w kl. V–VIII*, Warszawa 1968, s. 74.

⁹ B. Witosz, *Opis w prozie narracyjnej na tle innych odmian deskrypcji*, Katowice 1997, s. 23–24.

Poniżej proponuję przykładowy materiał słownikowy, którym można się posłużyć przy konstruowaniu omawianych tu form wypowiedzi. Słownictwo do zestawienia zaczerpnęłam ze słowników tematycznych¹⁰ i poradników metodycznych¹¹, uporządkowałam, zaktualizowałam i uzupełniłam przykładami własnymi.

ZASÓB LEKSYKALNY OPISU JAKO SZKOLNEJ FORMY WYPOWIEDZI

Zgromadzone słownictwo pogrupowałam według poszczególnych rodzajów opisu, które najczęściej wykorzystuje się w praktyce szkolnej, a mianowicie:

1. opis przedmiotu;
2. opis krajobrazu, zjawiska przyrody;
3. opis postaci (tu: opis zewnętrzny i opis przeżyć wewnętrznych);
4. opis sytuacji.

1. Opis przedmiotu

Opis przedmiotu jest podstawową formą opisu. Wyliczanie i określanie szczegółów budowy przedmiotów pojawia się już w klasie pierwszej. Ćwicząc opis, należy pamiętać o zasadzie stopniowania trudności – zaczynać od opisywania prostych, nieskomplikowanych przedmiotów, w których łatwo wyróżnić wyodrębniające się części.

Trudno jest wskazać jakiś ogólny plan, według którego można by dokonywać wszelkich opisów przedmiotu. M. Kuziak i S. Rzepczyński proponują ująć tekst opisu w następujące punkty:

- przedstawienie przedmiotu: jego nazwa, przeznaczenie, położenie w przestrzeni;
- cechy przedmiotu: wielkość, kształt, kolor, części składowe (i ich cechy);
- ewentualnie: ocena, stosunek autora opisu do przedmiotu¹².

K. Pojawska precyzuje, że opis przedmiotu polega na „podaniu odpowiednio zgrupowanych cech stanowiących szczególne własności opisywanych rzeczy”¹³.

Istotne jest, aby odpowiednie słownictwo zgromadzić przed przystąpieniem do redagowania opisu. A oto przykładowy materiał słownikowy:

Kształt i wielkość: baryłkowaty, bezkształtny, cienki, czworokątny, diagonalny, długi, drobny, duży, dzwinkowaty, elipsa, filigranowy, foremny, gigantyczny, głęboki, gruby, gruszkowaty, horyzontalny, jajowaty, kanciasty, kolosalny, krótki, krzywy, kształtny, kulisty, kwadratowy, łukowaty, maleńki, malutki, mały, mikroskopijny, miniaturowy, nerkowaty, niewielki, niski, obły, ogromny, okrągły, olbrzymi, pękaty, pionowy, piramidalny, płaski, płytki, podłużny, poziomy, półkolisty, półokrągły, prostokątny, prostopadły, prosty, rozległy, równoboczny, spiralny, sple-

¹⁰ M. Kita, E. Polański, *Słownik tematyczny języka polskiego*, Łódź, 2002; M. Kita, E. Polański, *Człowiek w krainie słów. Słownik tematyczny języka polskiego*, Warszawa 2002.

¹¹ M. Kuziak, S. Rzepczyński, op. cit.; E. Polański, K. Orłowa, op. cit.

¹² M. Kuziak, S. Rzepczyński, op. cit., s.11.

¹³ K. Pojawska: op. cit., s. 73.

szczony, stożkowaty, szeroki, sześcienny, średniej wielkości, trójkątny, w kształcie serca, wachlarzowaty, walcowaty, wąski, wertykalny, wielki, wklęsły, wydłużony, wypukły, wysoki, zakrzywiony, zaokrąglony, zastrzony.

Kolor: akwamaryna, alabastrowy, amarantowy, ametystowy, beżowy, biały, bładniebieski, błękitny, bordowy, brązowy, brunatny, bursztynowy, ceglasty, chabrowy, cielisty, ciemnobrązowy, ciemnoszary, cynober, cytrynowy, czarny, czekoladowy, czerwień wenecka, czerwony, écru, fioletowy, fiołkowy, gniady, grafitowy, granatowy, hebanowy, henna, indygo, kanarkowy, karmazyn, karmionowy, kasztanowy, kawowy, khaki, kobaltowy, koralowy, kość słoniowa, kremowy, kruczy, krwista czerwień, lawendowy, lazurkowy, lila, liliowy, łososiowy, mahoniowy, miodowy, modry, musztardowy, mysi, niebieski, niebieskoszary, ochra, oliwkowy, orzechowy, ostry, pastelowy, perłowy, płowy, pomarańczowy, popielaty, purpurowy, rdzawy, róża herbaciana, różowy, rubinowy, rudy, seledynowy, sepia, sjena, słomkowy, srebrny, srebrzysty, stalowy, stare złoto, szafirowy, szarozielony, szary, szkarłatny, szmaragdowy, śliwkowy, śnieżnobiały, terakota, trawiasty, turkusowy, tyccjanowski, ugier, umbra, wiśniowy, wrzosowy, zgniła zieleń, zieleń butelkowa, zieleń morską, zielony, ziemisty, złocisty, złoty, żółty.

Cechy przedmiotów odbierane zmysłami: chłodny, chropowaty, ciepły, ciężki, giętki, gładki, gorący, kłujący, kosmaty, kruchy, lekkie, łamliwy, miękkie, mokry, nierówny, ostry, parzący, puszysty, skręcony, suchy, szorstki, śliski, tępy, tłusty, twardy, wilgotny, wklęsły, wzorzysty, wygięty, wypukły, zagięty, zimny, zwinięty.

Materiał, z jakiego wykonane są przedmioty: aksamitny, aksamitowy, bawełniany, drewniany, gliniany, jedwabny, lniany, metalowy, plastikowy, pluszowy, porcelanowy, skórzaný, słomiany, szklany, wełniany.

Smak: cierpkawy, cierpki, gorzki, kwaskowaty, kwaśny, lekko kwaśny, łagodny, mdły, mocny, niedojrzały, niedosolony, niewyszukany, obrzydliwy, ostry, piekący, pieprzny, pikantny, przesolony, przyjemny, skwaśniały, słodki, słodko-kwaśny, słony, spleśniały, wyborny, wykwintny, wyszukany, wyśmienity, z goryczką.

Zapach: apteczny, aromatyczny, ciepły, cuchnący, czosnkowy, duszący, fetor, kadzidlany, korzenny, kuchenny, mdły, miodowy, odrażający, odurzający, ostry, owocowy, pachnący, piekący, przenikliwy, przykry, słodki, smród, spalony, swąd, szpitalny, śmierdzący, woń, zapaszek.

Dźwięki: bezszelestny, brzdąkający, brzęczący, pięknie brzmiący, charczący, chlupoczący, drżący, dźwięczny, głośny, grzechoczący, gwiżdżący, hałasujący, huczący, jęczący, klekoczący, metaliczny, monotony, ogłuszający, piskliwy, piszczący, skrzeczący sflumiony, szeleszczący, szumiący, trzeszczący.

Wartość: bezcenny, bezużyteczny, bezwartościowy, nieoceniony, niezbędny, potrzebny, pożyteczny, przydatny, rzadko używany, użyteczny, wymarzony;

2. Opis krajobrazu, zjawiska przyrody

Dla tego rodzaju opisu ważne są przede wszystkim relacje przestrzenne i informacja o wyglądzie. Wielu autorów (Polański, Orłowa, Malendowicz, Kuziak, Rzepczyński) poleca zestawienie opisu naukowego z opisem artystycznym tego samego zjawiska. Dla przykładu porównam opis słonecznika z *Encyklopedii popularnej PWN* oraz z *Pana Tadeusza*.

*Słonecznik – jednoroczna roślina zielona lub bylina z rodziny astrowatych (złożonych), pochodzenia amerykańskiego; słonecznik zwyczajny, o bardzo dużych koszykach kwiatowych, uprawiany dla jadalnych nasion-niełupek używanych do wyrobu oleju słonecznikowego i w cukiernictwie, też roślina pastewna i ozdobna*¹⁴.

A oto opis słonecznika autorstwa Adama Mickiewicza:

W śródku kwiatów, jak pełnia pomiędzy gwiazdami,

Kragły słonecznik licem wielkim, gorejącym,

*Od wschodu do zachodu kręci się za słońcem*¹⁵.

Oba opisy zawierają zarówno relacje przestrzenne, jak i informacje o wyglądzie. Jednak różnica między nimi jest bardzo duża: opis encyklopedyczny przekazuje fakty, w sposób jak najprostszy – aby czytający, który nigdy nie widział słonecznika, zdołał go sobie wyobrazić. W drugim przypadku autor posłużył się środkami stylistycznymi, które odwołują się do wyobraźni czytelnika.

Podobnie jak przy opisie przedmiotu, także opisując krajobraz należy pamiętać o zasadzie stopniowania trudności. Do pierwszych ćwiczeń lepiej wybierać obiekty i pejzaże z mniejszą ilością szczegółów oraz takim ich usytuowaniem w przestrzeni, aby trudniejsze wyrazy nazywające stosunki przestrzenne (np. *opodal, nieopodal, w krąg, owędy, spodem, vis-à-vis* itp.) wprowadzać dopiero po opanowaniu podstaw tej formy wypowiedzi.

A oto przykładowy zestaw słownictwa, który można wykorzystać przy opisie krajobrazu i zjawisk przyrody:

Rzeźba terenu i pejzaż: archipelag, atol, bagno, biegun południowy, biegun północny, cieśnina, cypel, dolina, dopływ rzeki, dżungla, fala, fiord, gejzer, góra, góra lodowa, grotą, horyzont, jaskinia, jezioro, kanał, kanion, kaskada, klif, kontynent, koryto rzeki, kotlina, kraina, krater, laguna, las, lasek, lawa, ład, lodowiec, łańcuch górski, łąka, masyw górski, mcander, moczary, morze, nizina, oaza, ocean, odpływ, pagórek, parów, piarg, pieczara, plaża, płaskowyż, podnóże góry, polana, potok, półkula południowa, półkula północna, półwysep, prąd wodny, preria, przełęcz, przepaść, przesmyk, przylądek, przypływ, pustynia, puszcza, rafa koralowa, rozpadlina, równik, równina, rzeka, sawanna, skała, skała wapienna, skała wulkaniczna, skarpa, skorupa, staw, step, stok, strumień, strumyk, szczyt, szuwary, tajga, tundra, ujście, upłaz,

¹⁴ *Encyklopedia popularna PWN*, tom 8, Warszawa 1998, s. 466.

¹⁵ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Kraków 2000, s. 39.

uskok, wąwóz, wierzchołek, wodospad, wulkan, wydma, wysepka, wyspa, wyżyna, zagajnik, zakole, zalew, zatoka, zbiornik wodny, zbocze, ziemia, źródło, żleb.

Położenie w terenie, stosunki przestrzenne: blisko, bliżej, bliżej niż, daleko, dalej, dalej niż, dołem, gdzieś, górą, koło, ledwo widoczny, między drzewami, na horyzoncie, nad, naprzeciwko, na górze, na dole, na przodzie, nieco, niedalco, nieopodal, nisko, niżej, obok, opodal, po drugiej stronie, po przeciwnej stronie, pod spodem, ponad, poniżej, po obu stronach, pod spodem, pomiędzy, po przeciwnej stronie, pośrodku, przy, spomiędzy, spoza, tu, tutaj, tu i ówdzie, tu i tam, ukosem, na ukos, vis-à-vis, wewnątrz, wkoło, wokół, w głębi, w dali, w oddaleniu, w pobliżu, w poprzek, wszędzie, w środku, w tle, wysoko, wyżej, wzdłuż, z boku, z lewej, z prawej, z przodu, z tyłu, znad, zza.

Czasowniki oddające stosunki przestrzenne: jest, leży, znajduje się, stoi, jest postawiony, wisi, zwisa.

Zjawiska atmosferyczne: bałwany, bezchmurne niebo, błyskawica, brzydka pogoda, burza, burza piaskowa, burza śnieżna, burza z piorunami, burzowe chmury, chłód, chmura, cień, cisza, ciśnienie atmosferyczne, deszcz, deszcz ze śniegiem, duchota, fala chłódów, fala upałów, front atmosferyczny, gołoledź, grad, gradobicie, grzmot, huragan, kapuśniaczek, krople deszczu, lawina śnieżna, lód, mgła, mróz, monsun, mżawka, mżący deszcz, nawałnica, niż baryczny, oberwanie chmury, ochłodzenie, ocieplenie, odwilż, opad deszczu, opad śniegu, opady przelotne, piorun, plucha, płatki śniegu, podmuch powietrza, poprawa pogody, pogorszenie pogody, porywy wiatru, powódź, promień słońca, przejaśnienie, przelotne opady, przymrozek, rosa, roz pogodzenie, rzeńskie powietrze, spadek temperatury, susza, szkwał, szron, sztorm, ślizgawica, śnieg, tajfun, temperatura, tęcza, tornado, trąba powietrzna, uderzenie pioruna, ulewa, upał, wahania ciśnienia, wiatr, wiatr południowy, wiatr północny, wiatr wschodni, wiatr zachodni, wichura, wilgoć, wilgotność, wyładowania atmosferyczne, wyż baryczny, zachmurzenie, zamglenie, zaspas śnieżna, zawicja, ziąb, zmiana pogody, zorza polarna.

Rodzaje wybranych zjawisk: mróz: lekki, silny, siarczysty, srogi, trzaskający mróz: chwytą, trzyma, szczypie, dokucza; burza: gwałtowna, letnia, wiosenna, z piorunami; burza: nadciąga, wisi w powietrzu, zrywa się, cichnie, przechodzi bokiem, zbiera się na burzę; niebo: czyste, gwiaździste, jasne, lazurowe, modre, mroczne, ciemne, pochmurne, szafirowe, szare, wypogodzone, zachmurzone, zadymione, zamglone.

Rodzaje opadów: deszcz: ciepły, drobny, gęsty, gwałtowny, rzęśisty, ulewny, wiosenny, jesienny, przelotny, deszcz ze śniegiem, ściana deszczu, kwaśny deszcz; deszcz pada, kapie, kropi, leje, mży, pluszcze, siccze, smaga, szemrze, szumi, dudni o szyby, dzwoni o szyby; śnieg: drobny, gęsty, miękki, suchy, mokry, sypki, puszysty; śnieg pada, leci z nieba, zawicwa, bieleje, błyszczący w słońcu, chrzęści pod nogami, kłębi się, okrywa ziemię, skrzy się, ściele się, topi się, zamarza.

Przymiotniki opisujące zjawiska atmosferyczne: burzowy, chłodny, ciepły, deszczowy, duszny, dżdżysty, gorący, lodowaty, mglisty, mroźny, niżowy, pałący, pamy, piekący, pochmurny, porywisty, prażący, słoneczny, suchy, śnieżny, ulewny, upalny, wietrzny, wilgotny, wyżowy, zachmurzony, zamarznięty, zimny.

3. Opis postaci

W obrębie tego rodzaju opisu J. Bar wyróżnia opis zewnętrzny i opis psychologiczny (inaczej opis przeżyć wewnętrznych)¹⁶. Uwzględnienie cech psychicznych sprawia, że opis postaci może niekiedy przerodzić się w inną formę wypowiedzi – charakterystykę – dlatego podczas ćwiczeń należy zwracać uwagę, aby nie zdominowała ona opisu.

Przedmiotem opisu postaci może być albo osoba, której autor opisu przyjrzał się bezpośrednio, albo też bohater literacki. Ta pierwsza sytuacja jest dla ucznia łatwiejsza, bowiem, obserwując postać, łatwiej poddać ją wzrokowej analizie niż czynić to jedynie w wyobraźni. Stąd J. Malendowicz proponuje, aby w pracy nad opisem postaci wykorzystywać m.in. portrety znanych osób, a omawianie lektur łączyć z ćwiczeniem opisu najważniejszych postaci. Takie ćwiczenia przygotowują uczniów do dokonywania opisów w pełni samodzielnych¹⁷.

Przy redagowaniu opisu postaci warto zachować porządek kompozycyjny: od ogólnej prezentacji bohatera po informacje bardziej szczegółowe. Szczególnie istotne jest, aby uczeń nie tylko przekazał prostą informację o wyglądzie danej osoby, ale zdołał zidentyfikować i nazwać cechy, które odróżniają ją od innych.

Poniżej proponuję zestaw słownictwa, które może być w wymienionych tutaj ćwiczeniach pomocne:

Słownictwo opisujące wygląd zewnętrzny:

twarz: bez wyrazu, blada, brzydka, budząca zaufanie, charakterystyczna, chłopięca, delikatna, drobna, dumna, dziewczęca, gładka, inteligentna, interesująca, koścista, końska, kwadratowa, ładna, łagodna, miła, nalana, o grubych rysach, odpychająca, ogorzała, okrągła, opalona, ospowata, otwarta, owalna, pigowata, pociągła, podłużna, pogodna, pokryta zmarszczkami, poorana zmarszczkami, pomarszczona, posępna, poważna, przyjazna, pucułowata, pulchna, pyzata, regularna, rumiana, sinągła, smutna, spokojna, sympatyczna, szczerza, szczurza, śliczna, śniada, surowa, trójkątna, uśmiechnięta, wymizerowana, wyrazista, zamyślona, zasępiona, ziemista, zmęczona, zniszczona, zwiędła, żywa.

czoło: cofnięte, dumne, niskie, płaskie, pogodne, pomarszczone, rozpalone, szerokie, wypukłe, wysokie, zmarszczone.

nos: brzydki, cienki, czerwony, długi, duży, garbaty, grecki, haczykowaty, jak kartofel, krogulczy, krótki, krzywy, mały, orli, pękaty, pijacki, płaski, prosty, rzymski, spiczasty, szeroki, wydatny, zadarty, zakrzywiony, zgrabny;

¹⁶ Por. J. Bar, op. cit.

¹⁷ J. Malendowicz, op. cit., 88–89.

brwi: bujne, cienkie, ciemne, czarne, gęste, groźne, jaskółcze, jasne, krzaczaste, ładnie zarysowane, nastroszone, regularne, szerokie, ściągnięte, wąskie, wydepilowane, zmarszczone, zrosnięte.

oczy: bez wyrazu, błyszczące, brązowe, bystre, chłodne, chmurne, czarne, duże, dzikie, figlarne, fiołkowe, głęboko osadzone, kaprawe, kocie, krótkowzroczne, litościwe, lodowate, łzawiące, małe, marzycielskie, migdałowe, modre, niebieskie, orzechowe, piękne, piwne, podbite, podkrążone, przebiegłe, przekrwione, przenikliwe, przymknięte, przymrużone, rozbiegane, ruchliwe, rybnie, sarnie, siwe, skośne, słabe, smutne, stalowe, szare, wesołe, wpadnięte, wpeł przymknięte, wybałuszone, wyblakłe, wyłupiaste, wytrzeszczone, zaczerwienione, zadumane, zażawione, zamglone, zapadnięte, zapatrzone, zapłakane, zapuchnięte, zezowate, zielone, zimne, złe, żywe.

usta: blade, czerwone, drobne, drwiące, drżące, dziecinne, dziewczęce, grube, karminowe, koralowe, kształtne, kuszące, ładnie wykrojone, małe, malinowe, miękkie, mięsiste, milczące, nabrzmiałe, niedomknięte, nieme, odęte, paśowe, pełne, pomalowane, popękane, regularne, rozdziawione, różowe, rubinowe, sine, słodkie, spieczone, spierzchnięte, surowe, szerokie, szorstkie, uśmiechnięte, wąskie, wydane, wykrzywione, zaciśnięte.

cera: blada, gładka, jasna, oliwkowa, śniada, rumiana, ziemista, zniszczona.

włosy: białe, blond, błyszczące, brązowe, bujne, bursztynowe, ciemne, cienkie, czarne, delikatne, długie, faliste, farbowane, gęste, gładkie, grube, hebanowe, jasne, jedwabiste, kasztanowe, kędzierzawe, kręcone, krótkie, krótko ścięte, krucze, kudłate, lniane, matowe, miedziane, miękkie, na jeża, najeżone, naturalne, nastroszone, niesformne, ognistorude, piękne, popielate, posiwiałe, proste, przerzedzone, przygładzone, pszeniczne, puszyste, rozczochrane, rozplecione, rozpuszczone, roz-wichrzone, rudawe, rude, rudobrazowe, rzadkie, siwe, siwiejące, skołtunione, spięte, splątane, srebrne, suche, szorstkie, szpakowate, sztywne, tłuste, tyrcjanowskie, uczesane, upięte, zadbane, zaniedbane, zaplecione, związane.

ręce: alabastrowe, białe, chude, ciepłe, czerwone, delikatne, długie, drobne, duże, kościste, małe, muskularne, odmrożone, ogromne, pomarszczone, pulchne, smukłe, spękane, spocone, spracowane, stwardniałe, suche, szorstkie, wilgotne, wydelikaczone, wypielęgnowane, wysmukłe, zaciśnięte, zadbane, zaniedbane, zimne, zgrubiałe, zniszczone, żyłaste.

nogi: chude, długie, grube, jak patyki, koślawe, krótkie, krzywe, iksowate, pałkowate, szczupłe, umięśnione, zgrabne.

sylwetka: barczysta, chuderława, chuda, krępa, muskularna, nieproporcjonalna, niezgrabna, niska, potężna, przygarbiona, przysadzista, smukła, szczupła, tęga, wątła, wychudzona, wysmukła, wysoka, wysportowana, zgrabna.

sposób poruszania się: energiczny, lekki, niepewny, ociężały, ospały, ostrożny, pełen gracji, powolny, sztywny, szybki, z wdziękiem.

Słownictwo opisujące przeżycia wewnętrzne

Według M. Nagajowej, opisywanie przeżyć własnych i cudzych ma podwójny cel dydaktyczny: kształcący i wychowawczy¹⁸. Formułowanie opisu przeżyć psychicznych może pomóc uczniom analizować własne uczucia lub zrozumieć postępowanie innych – znajomej osoby bądź bohatera literackiego. Uczeń uczy się wyrażać to, co dzieje się w jego wnętrzu, a także zauważać objawy zewnętrzne, fizyczne, przeżyć wewnętrznych (np. *zaniosiła się płaczem, zmarszczył czoło, policzki pokryły mu się rumieńcem, roześmiał się od ucha do ucha*). W opisie przeżyć dużą rolę grają porównania (np. *spadło to na mnie jak grom z jasnego nieba; poczułem się, jakbym dostał obuchem w głowę*). Ćwiczenia w opisie przeżyć wewnętrznych pozwalają poszerzać zasób słownictwa o wyrazy i wyrażenia rzadziej używane.

A oto lista wyrazów pomocnych przy opisywaniu stanów wewnętrznych:

Nazwy uczuć: adoracja, antypatia, apatia, bojaźń, ból, chandra, cierpienie, czułość, depresja, gniew, gorycz, irytacja, lęk, litość, miłość, nadzieja, nienawiść, niezadowolony, nostalgia, nuda, oburzenie, ochota, podniecenie, podziw, pogarda, poruszenie, pragnienie, pretensja, przyjaźń, przyjemność, radość, rozbawienie, rozczarowanie, rozdrażnienie, rozpacz, rozterka, samotność, samozadowolenie, smutek, spokój, strach, strapienie, sympatia, szacunek, szczęście, tęsknota, trema, troska, trwoga, ubolewanie, ulga, uraza, uwielbienie, wdzięczność, wiara, współczucie, wstręt, wstyd, wzruszenie, zachwyt, zadowolenie, zakłopotanie, zakochanie, zakłamanie, zaskoczenie, zaufanie, zawiść, zazdrość, zdenerwowanie, zdumienie, zdziwienie, zemsta, złość, zniechęcenie, żal.

Rodzaje wybranych uczuć

ból: dotkliwy, fizyczny, gwałtowny, intensywny, kłujący, nie do zniesienia, nieczuły, okropny, ostry, piekący, promieniujący, przejmujący, przenikliwy, przesywający, psychiczny, pulsujący, rozdzierający, rwący, straszny, świdrujący, tępy;
cierpienie: duchowe, fizyczne, cierpiące oczy, cierpieć ból, niedostatek, męki, zimno, cierpieć w milczeniu, łagodzić cierpienie, okupić coś cierpieniem, twarz wykrzywiona cierpieniem, zadawać komuś cierpienie; **radość:** szczerza, dziecinna, cieszyć się jak dziecko, cieszyć się życiem, oczy świecące radością, okazywać radość, pisać z radości, okrzyk radości, radosny uśmiech, radosny wyraz twarzy, radość sływa na kogoś, radować się; **miłość:** bezinteresowna, braterska, dozgonna, egoistyczna, głęboka, gorąca, matczyna, nicodwzajemniona, niewysłowiona, ojcowiska, piękna, platoniczna, płomienna, prawdziwa, rodzicielska, romantyczna, siostrzana, szalona, szczenięca, ślepa, trwała, wielka, wierna, wzajemna; **nadzieja:** niepłonna, płonna, słaba, ufudna, wielka, zwodnicza; **nienawiść:** dzika, fanatyczna, głucha, mściwa, nieprzejednana, zacięta, zapamiętała, zimna; **pogarda:** głęboka, nieukrywana; **przyjaźń:** bezinteresowna, długoletnia, niezachwiana, prawdziwa,

¹⁸ M. Nagajowa, *Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej*, Warszawa 1985, s. 223–224.

serdeczna, szczerza; **rozpacz**: bezbrzeżna, czarna, dzika, głęboka, skrajna; **smutek**: cichy, bezbrzeżny, głęboki, niezdolny, melancholia, przygnębienie, żal; **strach**: błądy, nagły, niemy, nieopisany, niesłyszany, okropny, paniczny, piekielny, potworny, obeszwałniający, śmiertelny, zwierzęcy; **sympatia**: bezwiedna, jawna, mimowolna, niekłamana, nieprzeparta, nieukrywana; **szczęście**: bezgraniczne, idylliczne, nadzwyczajne, nagłe, niebiańskie, niewymowne, niewypowiedziane, niezmacone, promienne, rodzinne, ślepe; **tęsknota**: bezbrzeżna, bezdenna, bolesna, najskrytsza, nieokiełznana, nieopisana, niepojęta, nieukożona, niewymowna, straszliwa, straszna, umierać z tęsknoty, usychać z tęsknoty, wiekuista; **trwoga**: bezgraniczna, ciągła, nagła, paniczna, śmiertelna; **ulga**: chwilowa, niemała, niewysłowiona, niewypo wiedziana, wielka, znaczna; **uraza**: głęboka, osobista, skrywana, wzajemna; **uwielbienie**: bałwochwalcze, cięłce, nieme, powszechne, skryte, szczere, ślepe; **wstręt**: chorobliwy, niepohamowany, instynktowny, mimowolny, niepokonany, niewymowny; **wstyd**: fałszywy, głęboki, palący, piekący; **wzruszenie**: głębokie, ogromne, radosne, szczere, tłumione, żywe; **złość**: bezbrzeżna, bezsilna, histeryczna, mściwa, szatańska, tajona, zapiekła; **żał**: głęboki, niewymowny, przejmujący.

Słownictwo opisujące zmiany zachodzące w wyglądzie: otworzył usta ze zdziwienia, zbladł z przerażenia, poczerwieniał z wściekłości, twarz pokryła się rumieńcem, twarz wykrzywił grymas złości/zniecierpliwienia, zacisnął pięści, twarz rozjaśniła się uśmiechem, oczy zaślniły dziwnym blaskiem, uśmiech rozpromienił twarz, roześmiał się od ucha do ucha, wybuchnął płaczem, trząsł się od płaczu, zalał się łzami, zanosił się płaczem, zmarszczył czoło, trząsł się ze strachu.

4. Opis sytuacji

Opis sytuacji określane bywa jako forma pośrednia pomiędzy opisem a opowiadaniem. Sytuacja, a więc 'zespół okoliczności, położenie, w jakim ktoś się znajduje, ogół warunków, w których coś się dzieje, coś się rozwija'¹⁹ zawiera bowiem w sobie zarówno elementy statyczne (tło, sceneria), jak i elementy dynamiczne (zdarzenie). O zdarzeniu (wydarzeniu) mówimy wówczas, gdy w wypowiedzi pojawia się element ruchu, informacja o zmianie położenia kogoś lub czegoś (np. *wstał z krzesła; naruszony śnieg runął w dół*).

Zadaniem opisu sytuacji jest przedstawienie wszystkich okoliczności, jakie towarzyszą wykonywanej przez kogoś czynności. W opisie sytuacji musi być zachowana właściwość każdego opisu, tj. zgrupowanie cech, a także zostać zaakcentowana charakterystyczna dla opisu przestrzenność. Jednak statyczność zwykłego opisu zastąpić powinna dynamika – i ta właśnie cecha zbliża opis do opowiadania. Jest to jedyny rodzaj opisu, w którym duża rola przypada czasownikom.

¹⁹ *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod. red. S. Dubisza, Warszawa 2003, t. 3, s. 1481.

Słownictwo dynamizujące akcję: błyskawicznie, jak grom z jasnego nieba, nagle, naraz, ni stąd, ni zowąd, nieoczekiwanie, niespodziewanie, raptem, w pewnej chwili, w pewnym momencie, wtem, znienacka.

ZASÓB LEKSYKALNY OPOWIADANIA JAKO SZKOLNEJ FORMY WYPOWIEDZI

Ćwiczenia słownikowe w zakresie kształcenia tej formy wypowiedzi skupiają się przede wszystkim na wpajaniu uczniom umiejętności nazywania stanów psychicznych i ich przejawów, nazywania stosunków czasowych i przestrzennych, a także gromadzeniu słownictwa pozwalającego zdynamizować wypowiedź (tu można skorzystać ze słownictwa dynamizującego akcję stosowanego w opisie sytuacji).

Czasowniki związane ze sposobem wypowiedzenia się: zabrać głos, spytać, zapytać, chrząknąć znacząco, mówić, kontynuować, potwierdzać, podtrzymywać rozmowę, odpowiedzieć, odrzec, stwierdzić, zauważyć ze zdziwieniem, wykrzyknąć ze zdumieniem, zapytać grzecznie, spytać ze współczuciem, zapytać zirykowanym głosem, dodać stanowczo, dopytywać się, wtrącić, zagadnąć, wyrazić swą opinię, wyrazić swą wątpliwość, odpowiedzieć po dłuższym milczeniu.

Słownictwo opisujące sposób mówienia: podniesionym głosem, cicho, przyciszonym głosem, zduszonym głosem, szeptać gorączkowo, niewyraźnie, wykrztusić, wybełkotać, przez zęby, pod nosem, przez nos, gładko, płynnie, bez zająknięcia, jasno, dobitnie, donośnie, jękając się, wyjąkać, wolno cedząc słowa, sepleniąc, zacinając się, monotonna, rozwlekłe, bąknąć coś pod nosem, odburknąć, z przejściem, ze swadą, z ozywieniem, wydierać się, krzyknąć rozpaczliwie, zawołać błagalnie, z obcym akcentem.

Sposoby rozpoczynania wypowiedzi: opowiem wam historię; opowiem wam, co mi się przytrafiło; było to; działo się to; zdarzyło się to; miało to miejsce; w dniu; pewnego dnia; tego popołudnia; tej nocy; dawno temu; dawno, dawno temu; za górami, za lasami; opisywane przez mnie wydarzenia; akcja utworu rozgrywa się.

Wyrażenia angażujące emocjonalnie czytelnika-słuchacza: niespodziewanie, nieoczekiwanie, nikt nie przewidział, nikt się nie spodziewał, nastąpiło coś niezwykłego, niewiarygodne, nikomu nie przyszłoby to do głowy.

Wyrazy określające stosunki czasowe: lada moment, na końcu, na początku, najpierw, następnie, natychmiast, nazajutrz, niebawem, niedawno, niespodziewanie, od chwili gdy, onegdaj, pewnego dnia, po chwili, po jakimś czasie, początkowo, potem, później, przedtem, raptem, w chwilę potem, w czasie, w końcu, w momencie, w okamgnieniu, w pewnej chwili, w ułamku sekundy, wkrótce, wpraw, wreszcie, wtedy, za chwilę, za moment, zaraz, zrazu.

Wyrazy określające stosunki przestrzenne: blisko, daleko, dookoła, koło mnie, nade mną, naprzeciw, niedaleko, na przełaj, na ukoś, obok, pośrodku, spod, wprost,

wkoło, wszędzie, z boku, z dołu, z góry, z lewej strony, z prawej strony, z daleka, z przodu, z tyłu, tam, tu, w poprzek, znad.

Podsumowanie

Opis jest formą wypowiedzi trudniejszą niż opowiadanie. Wynika to m.in. z jego wymuszonego obiektywizmu, podczas gdy w opowiadaniu uczeń – oddając przeżycia i wrażenie własne lub swojego bohatera – jest osobiście zaangażowany w wypowiedź. Dla efektywnego ćwiczenia opisu ma zatem duże znaczenie wybór przez nauczyciela przedmiotu opisu – tak, aby przełamał on obojętną postawę uczniów. Dobre opanowanie opisu w szkole podstawowej jest niezbędne, gdyż często wchodzi on w skład bardziej rozbudowanych form wypowiedzi kształconych w gimnazjum i liceum. Niejednokrotnie opis staje się częścią opowiadania: mamy na przykład do czynienia ze świadomym wprowadzaniem do opowiadania elementów opisu: przedmiotów, krajobrazu, wyglądu zewnętrznego bohatera i jego przeżyć. Z kolei opis zewnętrzny i opis psychologiczny stają się środkami charakterystyki bezpośredniej.

Kształcenie szkolnych form wypowiedzi służy rozwinięciu ogólnej sprawności językowej uczniów. Jak zauważają E. Polański i K. Orłowa, formy te odgrywają znaczącą rolę w nauczaniu całokształtu przedmiotu „język polski”, zarówno w zakresie kształcenia językowego, jak i literacko-kulturowego.

Bibliografia:

- Bar J., *Formy wypowiedzi w programie języka polskiego szkoły podstawowej i średniej*, Opole 1978, s. 39–49.
- Kita M., Polański E., *Człowiek w krainie słów. Słownik tematyczny języka polskiego*, Warszawa 2002.
- Kita M., Polański E., *Słownik tematyczny języka polskiego*, Łódź, 2002;
- Kuziak M., Rzepczyński S., *Jak pisać?*, Bielsko-Biała 2002, s. 11.
- Malendowicz J., *Ćwiczenia słownikowe w klasach V–VIII*, Warszawa 1967, s. 84.
- Nagajowa M., *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w kl. V–VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1977, s. 155–156.
- Nagajowa M., *Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej*, Warszawa 1985, s. 223–224.
- Pojawska K., *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w kl. V–VIII*, Warszawa 1968, s. 74.
- Polański E., Orłowa K., *Kształcenie językowe w klasach 4–8. Poradnik metodyczny*, Warszawa 1995, s. 61–62.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
- Witosz B., *Opis w prozie narracyjnej na tle imnych odmian deskrypcji*, Katowice 1997.

Summary:

This article compares two basic school forms of expression - description and story - concentrating on vocabulary used in them. Different functions of these expressions and their forms require collecting of various lexical resources. The description relies mostly on nouns and adjectives, presents phenomena in spatial order, thus uses static vocabulary. The story requires dynamic vocabulary, first of all verbs, and words that present phenomena in temporal sequence.

The article contains characteristics of basic kinds of descriptions practiced in the primary and grammar schools, i.e. the description of an object, the description of a figure (description of both appearance and internal experience), the description of landscape and natural phenomenon and the description of a situation. Exemplary vocabulary that can be helpful for teachers during exercises was gathered for each of them.

The story was approached in a similar way. After presentation of kinds of stories used in school practice, extensive examples of vocabulary typical of this form of expression have been presented. The phrasology characteristic of the story has also been included.